

Codicology of the Dīvān of Ni‘mat Khān ‘Ālī Shīrāzī: A Textual and Comparative Analysis of Ten Manuscripts from Libraries in Iran, India, Pakistan, Tajikistan, and the United Kingdom

Majid Lashkari¹

Mohammad Amir Mashhadi²

Sakineh Abbasi³

Submitted: 2025-05-29 Revised: 2025-07-12 Accepted: 2025-09-16 Published: 2026-09-23 pp.5-40

Abstract

Mirzā Ni‘mat Khān ‘Ālī Shīrāzī was a prominent poet and writer of the Indian style during the Mughal period, active in the latter half of the 11th and the early decades of the 12th century AH (17th–18th century CE). Despite his literary significance, the absence of a critically edited version of his Dīvān has left his poetry largely unexplored in contemporary scholarship. This study aims to provide a codicological overview of his work by introducing and analyzing ten extant manuscripts of his poetry. These manuscripts, housed in libraries across India, Iran, the UK, Tajikistan, and Pakistan, encompass a wide range of poetic forms including Ghazals, Qasidas, quatrains, chronograms, satires and witticisms, riddles, and enigmata. The analysis focuses on various aspects such as physical features, dates of transcription, textual comprehensiveness, legibility, orthographic accuracy, and intertextual relationships among the manuscripts. The findings identify the manuscript preserved at the Khuda Bakhsh Library in Patna—dated 1110 AH and transcribed during the poet’s lifetime—as the most authoritative extant version, due to its completeness, orthographic precision, appropriate script, clear beginning and ending, and an identified scribe. Nevertheless, some alternative manuscripts offer more accurate or complete readings in certain cases, which are valuable for textual evaluation and comparative analysis. This research lays the groundwork for the recovery and scholarly engagement with this neglected corpus of Persian poetry.

Keywords: Codicology, Ni‘mat Khān ‘Ālī, Persian manuscripts, manuscript comparison, text restoration, Indian style.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

1. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Lashkary.majid@gmail.com
2. Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran (Corresponding author). mashhadi@lihu.usb.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. s.abbasi31@lihu.usb.ac.ir

Studies

Original Paper

Report and Review

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Arezo, Sirajuddin Ali Khan (1385), *Majma' al-Nafays*, edited by Mir Hashem Muhaddis, Cultural Heritage and Honors Association: Tehran.
2. Azad Belgrami, Mir Gholam Ali (1393), *Tazkreh Sarvo Azad*, edited by Mir Hashem Muhaddis, Ambassador of Ardahal: Tehran.
3. Akhtar Hooghly, Qazi Mohammad Sadeq Khan (1392), *Tazkreh Aftab Alamtab*, edited by Maryam Barzegar, Volume 2, Ambassador of Ardahal: Tehran.
4. Iman, Rahm Ali Khan (1386), *Mantabkhet al-Latif*, edited and explained by Hossein Alizadeh, Mehdi Alizadeh, Tahouri: Tehran.
5. Hosseini Sonbahli, Mir Hossein Doost (1292 AH), *Tazkreh Hosseini*, lithographed version, Newal Kishore: Kanpur.
6. Khoshgo, Bandar bin Das, *Safine Khoshgo*, manuscript, Majles Library, Tehran, date of edition number: 403, 1268 AH.
7. Khoshnazar, Hakimeh (2013), "Critical Introduction to the Manuscript of the Events of Nemat Khan Ali Shirazi", *Allamah (Literary and Textual Research Journal)*, No. 42, pp. 89–104.
8. Derayati, Mustafa (2012), *Catalogs of Iranian Manuscripts (Fankha)*, Editor: Mojtaba Derayati, National Library and Archives Organization of the Islamic Republic of Iran: Tehran.
9. Rostami, Abbas; Sahan, Ahmad and Mozaffarian, Farzaneh (1404), *Introduction, Criticism and Study of the Manuscripts of Divan Shobh Lari*, *Manuscriptological Research and Textual Correction*, Fourth Volume, No. 1, pp. 71–114.
10. Shafiq, Lachmi Narain (1977), *Sham Ghariban*, edited by: Muhammad Akbaraluddin Siddiqui, Urdu Development Association: Karachi.
11. Ali Shirazi, Nemat Khan (1894), *Divan of Poems*, lithographic version, Newal Keshore: Kanpur.
12. -----, *Divan of Poems*, manuscript. Tehran, National Library and Archives Organization of Iran, No. 23346, 1215 AH. .
13. -----, *Divan of Poems*, manuscript, Dushanbe, Library of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, No. 1120, 1344 AH. .
14. -----, *Divan of Poems*, manuscript. Lucknow, Madrasa Al-Wa'ezin Library, No. Noor Microfilm No. 453, 13th century AH. .
15. -----, *Divan of Poems*, manuscript, Oxford, Bodleian Library, No. Ouseley MS 255, 12th century AH. .
16. -----, *Divan of Poems*, manuscript, Patna, Khodabakhsh Public Library, No. HL No. 587, 1110 AH. .

Studies

Original Paper

Report and Review

17. -----, Diwan-e-Sha'ar, manuscript, Patna, Khodabakhsh Public Library, HL No. 588, 12th century AH. .
18. -----, Diwan-e-Sha'ar, manuscript, Tehran, Tehran University Library, No. 1/7944, 1210 AH. .
19. -----, Diwan-e-Sha'ar, manuscript, Tehran, Islamic Parliament Library, No. 11404, Bitā.
20. -----, Diwan-e-Sha'ar, manuscript, Delhi, Persian Research Center of Iran and Pakistan (Ganj Bakhsh), No. 9401, microfilm 1237, 12th century AH. .
21. Abdul Rashid, Colonel (1346), Tazkreet of Punjab Poets, Iqbal Academy of Pakistan: Lahore.
22. Erfan Rathore, Mohammad (2007), "A Look at the Poetry of Nemat Khan Ali Shirazi", Danesh (Journal of the Persian Research Center of Iran and Pakistan), No. 75, pp. 45–60.
23. Asgari, Reza (2011), "Introduction to Nemat Khan Ali Shirazi and the Intellectual and Literary Stylistics of His Ghazals Based on Medical Motifs", Scientific Research Monthly Bahar Adab (Persian Poetry and Prose Stylistics), Volume 14, No. 56, pp. 91–112.
24. Azimabadi, Hossein Qoli Khan (2012), Tazkreh Nishtar Eshgh, Corrections and Comments: Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi, Miras Maktoob: Tehran.
25. Kabiri, Shirin; Saki Entezami, Saeedeh; Ostad Mohammadi, Javad; Dehghanipour, Hamid Reza (1402), "The Manifestation of Allegory in the Educational and Moral Teachings of Nemat Khan Ali Shirazi's Poems", Allegory Research in Persian Language and Literature, Volume 1, Issue 3, pp. 79–102.
26. Gopamoi, Mohammad Qodrat-Allah (1387), Tazkireh-e-Naqs-e-Afkar, edited by Yousef Beig Babapour, Majma' al-Maqbool al-Islami: Qom.
27. Maqbool, Seyyed Ahmad (1342), Description of the Life, Works, and Style of Poetry and Prose of Nemat Khan Ali Shirazi, Master's Thesis, University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities.
28. Momeni, Fatemeh; Samiei, Amir (1401), "Analytical Study of Traditional Medicine Topics and Terms in Nemat Khan Ali Shirazi's Masnavi "Manna-e-Salvi", Interdisciplinary Research on Literature and Traditional Medicine, Islamic Azad University, No. 4, pp. 113–136.
29. Valeh-Daghestani, Ali Qoli Khan (1390), Tazkreh Riaz al-Sha'ara, edited, prefaced and lists: Abolghasem Radfar and Gita Ashidari, Institute for Humanities and Cultural Studies: Tehran.

doi نسخه‌شناسی دیوان نعمت‌خان عالی شیرازی: تحلیل و تطبیق متنی ده نسخه خطی از کتابخانه‌های ایران، هند، پاکستان، تاجیکستان و انگلستان

مجید لشکری^۱ محمدامیر مشهدی^۲ سکینه عباسی^۳

از صفحه ۵ تا صفحه ۴۰ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

میرزا نعمت‌خان عالی شیرازی از شاعران و نویسندگان برجسته سبک هندی در دوره گورکانیان، در نیمه دوم قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری قمری است. با وجود جایگاه ادبی او، نبود نسخه‌ای منقح و مصحح از دیوانش موجب ناشناخته ماندن آثار او در مطالعات معاصر شده است. این مقاله با هدف نسخه‌شناسی دیوان عالی شیرازی، به معرفی و تحلیل ده نسخه خطی باقی مانده از اشعار او پرداخته است. این نسخه‌ها که در کتابخانه‌هایی در هند، ایران، انگلستان، تاجیکستان و پاکستان نگهداری می‌شوند، شامل قالب‌های متنوعی از جمله غزلیات، قصاید، رباعیات، قطعات، هجوئیات، ماده تاریخ‌ها، لغز و معما هستند. در این پژوهش، بررسی نسخه‌ها از حیث ویژگی‌های فیزیکی، تاریخ کتابت، میزان جامعیت، خوانایی، صحت نگارشی و نسبت‌ها و مقایسات میان نسخه‌های انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد نسخه محفوظ در کتابخانه خدابخش پتنا که در سال ۱۱۱۰ ه.ق. و در زمان حیات شاعر کتابت شده، به دلیل برخورداری از جامعیت، صحت نگارش، رسم الخط مناسب، آغاز و انجام کامل و داشتن کاتب مشخص، معتبرترین نسخه موجود به شمار می‌رود. با این حال، برخی خوانش‌های دقیق‌تر و کامل‌تر در سایر نسخه‌ها نیز دیده می‌شود که در ارزش‌گذاری و تحلیل نهایی نسخ مؤثر است. این پژوهش با روشن کردن وضعیت موجود نسخ دیوان این شاعر، امکانی در جهت بازیابی، معرفی و زمینه‌سازی پژوهش‌های بعدی در حوزه متون مهجور شعر فارسی فراهم می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌شناسی، دیوان نعمت‌خان عالی، نسخه‌های خطی، مقایسه نسخه‌ها، تصحیح متون، سبک هندی

Cite this article: Morteza Omrani. (2026). Codicology of the Dīvān of Ni‘mat Khān ‘Ālī Shīrāzī: A Textual and Comparative Analysis of Ten Manuscripts from Libraries in Iran, India, Pakistan, Tajikistan, and the United Kingdom. *Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR)* (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭih-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 5-40. <https://doi.org/10.22034/crc.2025.526914.1191>

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران، زاهدان. Lashkary.majid@gmail.com
۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول). mashhadi@lihu.usb.ac.ir
۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. s.abbasi31@lihu.usb.ac.ir

۱. مقدمه

ادبیات فارسی در دربار صفویان و گورکانیان، شاهد شکوفایی سبکی نو در شعر بود که به «سبک هندی» شهرت یافت؛ سبکی که با تصویرسازی‌های بدیع، معانی دور، بازی‌های زبانی و گاه پیچیدگی ساختاری شناخته‌می‌شود. یکی از چهره‌های برجسته اما کمتر شناخته‌شده این سبک، «نعمت‌خان عالی شیرازی» است. میرزاانورالدین محمد، متخلص به «عالی» و مشهور به «نعمت‌خان» و از شخصیت‌های علمی-ادبی دربار گورکانیان هند به‌شمار می‌رود. «بیشتر تذکره‌ها مولد او را هند برشمرده» (شفیق، ۱۹۷۷: ۱۸۸؛ گوپاموی، ۱۳۸۷: ۵۲۷؛ آزاد، ۱۳۹۳: ۲۲۸؛ اختر هوگلی، ۱۳۹۲: ۲۰۱)، «برخی او را متولد غیر هند (اهل ولایت) (ایمان، ۱۳۸۶: ۱۰۶۱؛ واله داغستانی، ۱۳۹۰: ۹۸۶؛ آرزو، ۱۳۸۵: ۹۹)، و برخی او را متولد مشهد (عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۲۳۱؛ خوشگو، ۱۳۸۶ هـ.ق.: ۳۷۳) دانسته‌اند». پدرش، حکیم فتح‌الدین، از اطبای معروف هند و «عم حکیم محسن خان است که در هندوستان با شاه-عالم در وقت شاهزادگی مصاحبتی به‌هم‌رسانید» (شفیق، ۱۹۷۷: ۱۸۸، آزاد، ۱۳۹۳: ۲۲۸). پسرش حکیم حاذق-خان نام‌برده شده، که در اواخر دوران «اورنگ‌زیب» «به‌خطاب حکیم‌الممالک مشهور شد و در عهد محمدشاه نیز به منصب پنج‌هزاری و خطاب حکیم‌الملوک شهرت داشت» (شفیق، ۱۹۷۷: ۱۸۸). میرزا محمد عالی، «در دوران کودکی به‌همراه پدر به شیراز بازگشت» (اختر هوگلی، ۱۳۹۲: ۲۰۱) و در آنجا به تحصیل علوم مختلف پرداخت. سپس «دوباره به هند بازگشت» (آزاد، ۱۳۹۳: ۲۲۹). وی «به‌دلیل ناخشنودی از طبابت، توجه بیشتری به سرایش شعر نشان داد» (عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۰۶۲)، و «در ابتدا «حکیم» تخلص می‌کرد»، سپس به توصیه «ملأشفیعی-یزدی» که «میرزا محمد نزد او برخی علوم را آموخته بود» (گوپاموی، ۱۳۸۷: ۵۲۹)، تخلص «عالی» را برگزید. او بعد از مراجعت به هند، «ابتدا در دربار اورنگ‌زیب منصب پانصدی یافت و در سال ۱۱۰۴ هـ.ق. به داروغگی مطبخ خاص پادشاه (باورچی خانه) انتخاب شد و به‌خطاب نعمت‌خان مخاطب گشت» (خوشگو، ۱۳۸۶: ۳۷۴)، این‌را خود او در ماده تاریخ «شکر نعمت واجب واجب» (خ ۱، مقدمه: ۱۸) اشاره کرده است. «عالی» در پایان سلطنت اورنگ‌زیب «به داروغگی جواهرخانه سلطنتی برگزیده شد و خطاب مقرب خان یافت» (شفیق، ۱۹۷۷: ۱۸۸). پس از اورنگ‌زیب «با محمد اعظم‌شاه همراه و پس از قتل او توسط بهادرشاه، با وی هم‌رکاب شد و به‌منصب سه‌هزاری و خطاب دانشمندخانی رسید» (عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۰۶۲). در اواخر عمر، به‌دستور بهادرشاه، «مأمور به نگارش شاهنامه شد، که به‌دلیل مرگ عالی در سن ۱۱۲۱ هـ.ق. در لاهور، این تألیف ناتمام ماند» (اختر هوگلی، ۱۳۹۲: ۲۰۲).

آثار او در دو دسته نظم و نثر قرار می‌گیرد:

۱-۱. آثار منظوم:

دیوان اشعار: این دیوان، بیش از ۵ هزار بیت، مشتمل بر غزلیات، قصاید، رباعیات، ماده تاریخ‌ها، لغز و معما و

هجو است. بخش بیشتر این دیوان، به غزل اختصاص دارد، که در مجموع تا ۵۴۲ غزل را شامل می‌شود. مثنوی من و سلوی: که «آزادبلگرامی این مثنوی را «سخن عالی» نامیده است». یک مثنوی بلند (تا حدود ۵ هزار بیت) و در بحر مثنوی (رمل مسدس محذوف) و به زبان تمثیل و حکایت، که در زمینه باورهای او و اخلاقیات سروده شده است.

۲-۱. آثار منشور:

روزنامه وقایع حیدرآباد: شرح طنزگونه محاصره حیدرآباد توسط اورنگ‌زیب در ۱۰۹۸ ه.ق. / ۱۶۸۷ م.، که به بیان تذکرها نقطه اوج نثر او به حساب می‌آید، که شهرتی فراگیر پیدا کرده بود.

خوان نعمت: اثری در باب اطعمه و اشربه و طرز تهیه آنهاست. چنانکه گفته شد، «عالی شیرازی» مدتی «بکاؤلی (خوان سالار) مطبخ پادشاه بوده است»، و این اثر، به احتمال فراوان در همین دوره نگارش شده است.

جنگ‌نامه (رزم‌نامه): روایتی است از جنگ جانشینی شاهزادگان معظم و اعظم، با مقدمه‌ای درباره جنگ اورنگ‌زیب علیه مهارانا در اودایپور، شورش شاهزاده اکبر، و فتح دکن.

بهادر شاه‌نامه: گزارشی است رسمی و نسبتاً کامل از نخستین دو سال سلطنت بهادر شاه اول.

رساله حسن و عشق: داستانی است عاشقانه با رویکردی انتقادی به معضلات اجتماعی.

رساله هجو حکما (مناظره اطباء): طنزی است درباره بی‌کفایتی پزشکان.

نعمت عظمی: تفسیری بر مصحف شریف که در سال ۱۱۱۵ ه.ق. به پایان رسید و به اورنگ‌زیب تقدیم شد.

۲. هدف پژوهش:

آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد، دیوان عالی شیرازی است. چنانکه گفته شد، تاکنون برای این دیوان تصحیحی انتقادی و مستند انجام نشده است. «پراکندگی نسخه‌های خطی»، «نبود چاپ علمی از دیوان» (وجود یک چاپ سنگی با ایرادات فراوان)، و نیز «کمبود مطالعات تحلیلی درباره سبک شعری و جایگاه ادبی عالی-شیرازی»، موجب شده تا نقش وی در تحوّل سبک هندی در سایه قرار گیرد.

پژوهش حاضر برآن است تا با معرفی، مقایسه، تحلیل و بررسی تطبیقی نسخه‌های خطی دیوان «عالی شیرازی»، زمینه را برای بازنشاسی یکی از چهره‌های تأثیرگذار ادبیات فارسی در شبه‌قاره فراهم آورد. همچنین نویسندگان این پژوهش، تصحیح دیوان عالی شیرازی بر اساس نسخه‌هایی که در این مقاله مورد بررسی و معرفی قرار می‌گیرد، به انجام رسانده‌اند.

۳. معرفی ظاهری و فیزیکی نسخه‌ها:

نمایه نسخه‌ها:

خدابخش ۱: «خ ۱» / خدابخش ۲: «خ ۲» / نول کیشور: «ن» (موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی) / تهران: «ت» / بادلین: «ب» (موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران) / مجلس: «م» / تاجیکستان: «تا» / کتابخانه ملی:

«ک» / مدرسه‌الواعظین: «مد» / گنج‌بخش: «گ».

۱) نسخه خطی خدابخش ۱:

این نسخه به شماره HL No.587 در کتابخانه عمومی خدابخش شرقی در شهر پتتا موجود و در ۴۴۰ برگ در ۱۱ سطر کتابت شده است. تاریخ کتابت این نسخه، چنانکه در پایان مقدمه‌ای نوشته خود شاعر که کاتب آن را کتابت کرده، ۱۱۱۰ ه.ق. قید شده است: «کتبه فقیر محمدحسین غفرله، سنه ۱۱۱۰ ه.ق.» در شناسنامه نسخه نام کاتب «محمدباقرخان» ذکر شده است، حال آنکه در هیچ جای نسخه این نام نیامده و در واقع کاتب همان «محمدحسین» است. نکته قابل توجه تاریخ کتابت است، که یازده سال پیش از وفات شاعر و در زمان حیات او بوده. در حاشیه این نسخه نیز اشعاری از عالی شیرازی کتابت شده است. مطالبی که در این دیوان آمده، از این قرار است: ۱) مقدمه «عالی»، ۲) غزلیات، به ترتیب الفبایی، ۳) قصاید، ۴) ماده تاریخ، ۵) رباعیات، ۶) معمّیات و لغز، ۷) هجویات و لطائف، ۸) قطعه، ۹) مثنوی «سخن عالی (من سلوی)» (۳۱۰۶ بیت)، ۱۰) وقایع فتح حیدرآباد، ۱۱) رقعهای به شخصی به نام «میرزا محمد سعید». تصویر این نسخه، از طریق بخش آنلاین سایت کتابخانه عمومی پتتا به نشانی <http://indianculture.gov.in> دریافت شده است.

۲) نسخه خطی خدابخش ۲:

این نسخه نیز در کتابخانه عمومی خدابخش پتتا به شماره HL No.588 موجود و در ۳۶۲ برگ در ۱۵ سطر کتابت شده است. تاریخ کتابت و کاتبی که در شناسنامه نسخه و متن نسخه نام برده شده، به ترتیب، قرن ۱۲ ه.ق. و «دیپ چند» است. این نسخه بدین شرح است: ۱) غزلیات: به ترتیب الفبایی، ۲) قصاید، ۳) ماده تاریخ، هجو و فکاهی، ۴) رباعیات، ۵) لغز و معما، ۶) مثنوی «سخن عالی (من و سلوی)» (۳۸۰۸ بیت) ۷) وقایع حیدرآباد، ۸) انشائی با عنوان «در صفت کدخدایی حُسن و عشق»، ۹) نثری با عنوان «انشاء الأطباء» (رساله هجو حکما یا مناظره اطبا). روش اخذ تصویر این نسخه همانند «خ ۱» است.

۳) نسخه چاپ سنگی نوال کیشور:

این نسخه تنها نسخه چاپی دیوان «عالی شیرازی» است، که در سال ۱۸۹۴ م. در لکنهو هند توسط انتشارات منشی نوال کیشور منتشر شد. تصویر این نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی قم، به شماره ۱۳۵ چاپی موجود و به صورت حضوری و درخواست، دریافت شده است. در صفحه عنوان کتاب اینگونه آمده است: «دیوان نعمتخان عالی، از تجلی فکر بلند صاحب طبع و ارجمند کلیم طور سخن طرازی نعمتخان عالی شیرازی در مطبع نامی منشی نول-کشور واقع در کانپور مزین به طبع شد». این نسخه ۱۲۹ برگ در ۱۹ سطر و اینگونه است: ۱) غزلیات: به ترتیب الفبایی، ۲) رباعیات، ۳) قصاید، ۴) ماده تاریخ، ۵) لغز و معما، ۶) هجو و فکاهی.

۴) نسخه خطی مجلس:

این نسخه به شماره ۱۱۴۰۴ با عنوان «دیوان میرزاخان» در کتابخانه مجلس موجود و اهدایی وزارت ارشاد،

نماینده‌ی فرهنگی در خارج در تاریخ ۶۷/۷/۳۰ است. تاریخ کتابت و کاتب این نسخه نامعلوم و در ۱۷۹ برگ در ۱۳ سطر به خط نستعلیق کتابت شده و شامل: (۱) غزلیات، (۲) قصاید، (۳) ماده‌تاریخ است. تصویر این نسخه از طریق حضوری و درخواست، از کتابخانه مجلس دریافت شده است.

۵) نسخه خطی دانشگاه تهران:

این نسخه تذهیب شده به شماره ۷۹۴۴/۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. تاریخ کتابت این نسخه ۱۲۱۰ ه.ق.، که نام کاتب دچار آبخوردگی شده است. این نسخه ۲۵۴ برگ در ۱۵ سطر از این قرار است: (۱) مقدمه، (۲) غزلیات، به ترتیب الفبایی، (۳) ماده تاریخ، (۴) هجو و لطیفه، (۵) قصاید، (۶) مثنوی «سخن عالی (من و سلوی)» (۳۱۵۲ بیت). این نسخه به جهت رسم الخط و خوانش، کیفیت بالایی دارد. تصویر این نسخه از طریق حضوری و درخواست، از کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران دریافت شده است.

۶) نسخه خطی بادلین:

این نسخه به شماره Ouseley MS 255 در کتابخانه بادلین آکسفورد موجود و در ۱۸۱ برگ در ۱۵ سطر است. نسخه‌ای خوش‌خوان به رسم الخط نستعلیق در قرن ۱۲ ه.ق. و بدون قید نام کاتب، که از این قرار است: (۱) مقدمه عالی؛ (۲) غزلیات، به ترتیب حروف الفبایی، (۳) قصاید، (۴) ماده تاریخ، (۵) رباعی، (۶) قطعه، (۷) معما و لغز، (۸) هجو و لطیفه. تصویری از این نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است، که از طریق حضوری و درخواست دریافت شده است.

۷) نسخه خطی گنج‌بخش:

این نسخه در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، کتابخانه گنج‌بخش، به شماره ۹۴۰۱ و شماره میکروفیلم ۱۲۳۷، و ۹۲ برگ در ۱۲ سطر با عنوان «دیوان عالی» نگهداری می‌شود. تاریخ کتابتی که برای این نسخه در شناسنامه آمده قرن ۱۲ ه.ق.، ولی کاتب نامعلوم است. این نسخه آغاز و انجام ندارد، و شامل بخشی از غزلیات از حرف «الف» تا حرف «ش» است. همچنین، در بین غزلها، قصیده‌ای از «عالی» و همینطور، تعدادی ابیات ناقص از ۴ غزل وجود دارد. این نسخه در چندین صفحه خوردگی و آبرفتگی دارد و در حاشیه این نسخه سیاه‌مشق‌هایی جدا از رسم الخط کاتب دیده می‌شود. این نسخه نیز از طریق مکاتبه با مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، به صورت رایانامه‌ای دریافت شده است.

۸) نسخه خطی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان:

این نسخه در کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان به شماره ۱۱۲۰ موجود است. کاتب این نسخه «صبحی» نام دارد، که آن را در ۲۵ ربیع‌الأول ۱۳۴۴ ه.ق. کتابت کرده است. خط این نسخه نستعلیق و شکسته-نستعلیق و از حیث تذهیب و صفحه‌آرایی نفیس است و در سه‌ستون کتابت شده، که ستون سوم به شکل مؤرب است.

در ۷۹ برگ در ۱۷ سطر و ستون کناری نیز به شکل مؤرب، در ۱۲ سطر کتابت شده و مشتمل بر غزلیات «عالی- شیرازی» است. تصویر این نسخه از طریق مکاتبه با رایانامه سایت آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان به نشانی matbout@amit.tj دریافت شده است.

۹) نسخه خطی مدرسه الواعظین، لکهنو:

این نسخه در کتابخانه مدرسه الواعظین لکهنو هند موجود، و شماره میکروفیلم آن بر اساس مرکز میکروفیلم نور، ۴۵۳ است. نسخه‌ای بی‌آغاز و انجام در ۱۹۰ برگ در ۹ سطر، که مشتمل بر غزلیات «عالی شیرازی» از بخشی از حرف «الف» تا بخشی از حرف «میم» است. در برخی صفحات خوردگی در شیرازه و میانه اوراق مجلد مشهود است. تصویر این نسخه از طریق درخواست از سایت مرکز میکروفیلم نور به نشانی <http://www.indianislamicmanuscript.com> دریافت شده است.

۱۰) نسخه خطی کتابخانه ملی:

این نسخه به شماره ۲۳۳۴۶ در مرکز اسناد و کتابخانه‌های ملی نگهداری می‌شود. تاریخ کتابت این نسخه ۱۵ ربیع الثانی ۱۲۱۵ هـ.ق. در ۲۸۷ برگ در ۹ سطر و به رسم توشیح پایانی نسخه، نام کاتب آن نامعلوم است. این نسخه مشتمل است بر: (۱) قصاید، (۲) تاریخ و ماده تاریخ، (۳) رباعی، (۴) معما و لغز، (۵) هجو و لطیفه، (۶) مثنوی «سخن عالی (من و سلوی)» (۲۸۶۶ بیت)، (۸) وقایع حیدرآباد: که البته طبق میکروفیلم نسخه، چند صفحه از این بخش در میان مثنوی «سخن عالی» قرار دارد و رسم الخط نستعلیق، شکسته و نسخ و ثلث در خلال منثورات دیده می‌شود. تصویر این نسخه از طریق سایت مکتبه‌الأمیرغازی (اردن) به نشانی <http://www.quranicthout.com> دریافت شده است.

در فهرستگان نسخ خطی (فنخا)، جلد ۱۵، صص ۵۶۸-۵۶۹، تعداد نه نسخه با عنوان «دیوان عالی» و یک نسخه با عنوان «دیوان عالی شیرازی» بر شمرده شده است. نسخه‌های «ت» و «ب» و «م» در این فهرست بیان شده است. همچنین دو نسخه موجود در کتابخانه گلپایگانی قم به شماره ۲۶۰-۲/۸۰ و ۱۴۳-۱/۱۴۳، نخست به دلیل بی‌انجام بودن و دیگری، به دلیل افتادگی آغاز و انجام، به علاوه عدم دسترسی نگارندگان این پژوهش در روند تصحیح دیوان عالی شیرازی استفاده و بررسی نشده است. نسخه‌ای نیز در مرکز احیاء قم به شماره ۴۰/۱ موجود است، که به دو دلیل تأخر کتابت (قرن ۱۴ هـ.ق.) و عدم دسترسی، استفاده و بررسی نشده است. همچنین، نسخه‌هایی در کتابخانه‌های ادبیات دانشگاه فردوسی به شماره ۹۹ فرخ و مجلس به شماره ۷۳۵۳/۱ از شاعری دیگر به نام «حاجی- ملامحمد نعمت‌اللهی» و ۲۷۸۳/۲۶ از شاعری دیگر و گمنام به نعمت‌خان عالی شیرازی نسبت داده شده، که هیچ مشابهتی با دیوان اشعار عالی شیرازی ندارد. به همین سبب، از مجموع نه نسخه معرفی شده در فنخا، تنها از سه نسخه «ت»، «ب» و «م» در روند معرفی نسخ و تصحیح بهره گرفته شده است.

در جدول شماره ۱ مشخصات فیزیکی و نسخه‌شناختی به صورت مقایسه‌ای ذکر شده است:

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

نسخه	پتنا، هند	خدابخش ۲ (خ ۲)
محل نگهداری	کتابخانه عمومی خدابخش، پتنا	کتابخانه عمومی خدابخش، پتنا
شماره نسخه	HL-587-4298	HL-588-4299
تاریخ کتابت - کاتب	۱۱۱۰ ه.ق. - محمد حسین (کاتب در شناسنامه: محمدباقرخان)	هجدهم ربیع الاول / قرن ۱۲ ه.ق. - دیپ چند
تعداد برگ / سطر	۴۴۰ برگ / ۱۱ سطر	۳۶۲ برگ / ۱۵ سطر
نوع خط	نستعلیق	نستعلیق
نکات خاص	آغاز و انجام دارد / حاشیه‌نویسی غزلها توسط کاتب / قاب صفحات شنگرف و آبی سه خط / آبخوردگی محدود متن / رسم الخط دو رنگ مشکی و شنگرف	آغاز و انجام دارد / بی قاب / رسم الخط مشکی و شنگرف / مستقبل نویسی کلمه نخست / آبخوردگی اندک
نسخه	لندن، انگلستان	دانشگاه تهران
محل نگهداری	کتابخانه بادلین، آکسفورد	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
شماره نسخه	Ouseley 255	۷۹۸۴
تاریخ کتابت - کاتب	قرن ۱۲ ه.ق. - نامشخص	۱۲۱۰ ه.ق. - نامشخص
تعداد برگ / سطر	۱۸۱ برگ / ۱۵ سطر	۲۵۴ برگ / ۱۵ سطر
نوع خط	نستعلیق	نستعلیق
نکات خاص	بی قاب / پخش مرکب اندک / ناخوانی برخی کلمات / خوش خط / حاشیه‌نویسی ادامه اشعار	آغاز و انجام دارد / تذهیب دار / قاب طلاکوب / مرکب مشکی / خط‌نمایی شنگرف
نسخه	مجلس شورای اسلامی، تهران	آکادمی علوم، تاجیکستان
محل نگهداری	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	کتابخانه آکادمی علوم تاجیکستان
شماره نسخه	۱۱۴۰۴	۱۱۲۰
تاریخ کتابت - کاتب	نامشخص - نامشخص	۲۵ ربیع الاول ۱۳۴۴ ه.ق. - صبحی

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

تعداد برگ/سطر	۱۷۹ برگ / ۱۳ سطر	۷۹ برگ / ۱۷ سطر
نوع خط	تعلیق و شکسته - در عبارات عربی نسخ	نستعلیق / شکسته نستعلیق
نکات خاص	آغاز و انجام دارد / بی قاب / حاشیه - نویسی ادامه اشعار در حاشیه	آغاز و انجام دارد / قاب دو خط شنگرف / سه ستون، ستون سوم مورب نویسی
نسخه	لکنهو، هند	مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
محل نگهداری	کتابخانه مدرسه الواعظین	گنج بخش، پاکستان
شماره نسخه	۴۵۳	۹۴۰۱
تاریخ کناب - کاتب	قرن ۱۳ ه.ق. - نامشخص	قرن ۱۲ ه.ق. - نامشخص
تعداد برگ/سطر	۱۹۰ برگ / ۹ سطر	۹۲ برگ / ۱۲ سطر
نوع خط	شکسته نستعلیق	نستعلیق
نکات خاص	بی آغاز و انجام / خوردگی در شیرازه و برخی میانه صفحات / قاب دو خط شنگرف و آبی	بی آغاز و انجام / بی قاب / خوردگی صفحات / حاشیه نویسی غیر کاتب / آبخوردگی در برخی صفحات
نسخه	سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران	قم
محل نگهداری	کتابخانه ملی	مرعشی، قم
شماره نسخه	۲۳۳۴۶	۱۳۵ چاپی
تاریخ کناب - کاتب	۱۵ ربیع الثانی ۱۲۱۵ ه.ق. - نامشخص	۱۸۹۴ م. - چاپ سنگی، نول کیشور، لکنهو
تعداد برگ/سطر	۱۷۹ برگ / ۱۳ سطر	۱۲۹ برگ / ۱۹ سطر
نوع خط	نستعلیق / شکسته / عبارات عربی: ثلث و نسخ	نستعلیق
نکات خاص	آغاز و انجام دارد / مرکب مشکی و	آغاز و انجام دارد / حاشیه نویسی

شنگرف / بی‌قاب	توضیحات اصطلاحات / قاب‌دار
جدول شماره ۱: اطلاعات و ویژگی‌های فیزیکی نسخه‌ها	

۴. مقایسه محتوایی نسخه‌ها:

در این بخش، تفاوت‌های محتوایی و متن‌شناختی بین نسخه‌ها بررسی می‌شود:

۴-۱. وجود یا فقدان اشعار در هر نسخه:

از آنجا که هدف این مقاله بررسی دیوان عالی شیرازی شامل غزلیات، قصاید، رباعیات، ماده تاریخ‌ها، هجویات و لطائف، لغز و معمیات و قطعات است، از بیان تفاوت‌ها در آثار منثور و منظومه بلند سخن عالی خودداری می‌شود. بر اساس آنچه در بخش پیشین درباره ترتیب چینش مطالب در نسخه‌های خطی بیان شد، تفاوت‌هایی در قوالب و موضوعات در نسخه‌ها وجود دارد. در اینجا به تفاوت‌های نسخ در وجود یا فقدان اشعار در نسخه‌ها (مقایسه کمی-محتوایی) اشاره می‌شود.

۴-۱-۱. غزلیات:

در «خ ۱» ۴۶۱ غزل موجود است. از مجموع این غزل‌ها، تعداد ۳۲۴ غزل در «خ ۲»، ۳۴۷ غزل در «ت»، ۳۹۷ غزل در «ن»، ۴۵۵ غزل در «ب»، ۲۱۴ غزل در «گ»، ۳۶۵ غزل در «مد»، ۴۱۶ غزل در «م»، و ۳۰۷ غزل در «تا» موجود است.

همچنین، علاوه بر تعداد غزلی که در مقابله با «خ ۱» برشمرده شد، هرکدام از نسخه‌ها نیز غزلیات غیرمشترکی با خ ۱ دارند، که آمار آن‌ها، همینطور تعداد کامل غزلیات در هر نسخه در جدول شماره ۲ آمده است:

نسخه	تعداد غزل	غزل مشترک / منحصر به فرد	توضیحات
«خ ۱»	۴۶۱	---	مرجع مقابله
«خ ۲»	۳۳۱	۶ غزل افزوده: الف) مشترک: ۲ مورد با «ن» ۱ مورد با «ت» / «ن» ۱ مورد با «ن» / «تا» ۱ مورد با «گ» / «م»	۳۲۴ غزل مشترک با «خ ۱»

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

	۱ مورد با «ن»/«م» و ب) ۱ مورد منحصر به فرد		
۳۴۷ غزل مشترک با «خ» ۱	۳ غزل افزوده: الف) مشترک: ۱ مورد با «گ»/«م» و ب) ۲ مورد منحصر به فرد	۳۵۰	«ت»
۳۹۷ غزل مشترک با «خ» ۱	۱۹ مورد مشترک: ۱۴ مورد با «م»/«تا» ۱ مورد با «تا» ۲ مورد با «م» ۲ مورد با «خ» ۲ ۱ مورد با «خ» ۲/«ت» ۱ مورد با «خ» ۲/«تا» ۱ مورد با «خ» ۲/«گ»/«م» ۱ مورد با «ن»/«م» ۱ مورد با «ب»/«گ»/«م»/«تا»	۴۲۱	«ن»
همچنین ۴۶ غزل در «خ» ۱ است، که در «م» موجود نیست	۲۱ مورد مشترک: ۱ مورد با «ب»/«گ»/«ن»/«تا» ۱ مورد با «گ»/«خ» ۲ ۱ مورد با «ن»/«خ» ۲ ۲ مورد با «ن»	۴۹۶	«م»

	۱ مورد با «ت»/«گ» ۱۵ مورد با «ن»/«تا» ۵۹ مورد منحصر به فرد		
فقط شامل غزلیات	۱۸ مورد مشترک: ۱۵ مورد با «ن»/«م» ۱ مورد با «ن» ۱ مورد «خ ۲»/«ن» ۱ مورد با «ب»/«گ»/«م»/«ن»	۳۲۵	«تا»
۴۵۵ غزل مشترک با «خ ۱»	۱ مشترک با «ن»	۴۵۶	«ب»
ناقص و آسیب‌دیده	۵ افزوده ۴ مورد مشترک: ۱ مورد با «ب»/«م»/«تا»/«ن» ۱ مورد با «ت» ۱ مورد با «ت»/«م» ۱ مورد با «خ ۲»/«م»	۲۱۸	«گ»
مشترک با «خ ۱»	---	۳۶۵	«مد»
جدول شماره ۲: تعداد غزل‌های نسخ در مقابله با «خ ۱» و یکدیگر			

۲-۱-۴. قصاید:

توضیحات	تعداد قصیده	نسخه
یک قصیده در میان غزلیات	۵	«خ ۱»
یک قصیده در میان غزلیات	۶	«خ ۲»

چهارقصیده در میان غزلیات	۶	«ت»
یک قصیده در میان غزلیات	۵	«ن»
یک قصیده در میان غزلیات	۵	«ب»
یک قصیده در میان غزلیات	۵	«م»
---	۴	«ک»
بی‌آغاز و انجام	---	«مد»/«گ»
مشمول بر غزلیات	---	«تا»
جدول شماره ۳: تعداد قصاید در نسخه‌ها		

۳-۱-۴. رباعیات:

اشتراکات	تعداد رباعی	نسخه
یکسان	۳۸	«خ ۱»/«ب»
۲۵ مورد با «خ ۱» ۳ مورد با «ن» ۱ مورد منحصر به فرد	۲۹	«خ ۲»
مشترک با «خ ۱»	۳۵	«ک»
۳۶ مورد با «خ ۱» ۲ مورد با «خ ۲» ۲ مورد منحصر به فرد	۴۱	«ن»
مشترک با «خ ۱»	۳۳	«ت»
فاقد رباعی	---	«مد»/«گ»/«م»/«تا»
جدول شماره ۴: تعداد رباعیات نسخ در مقابله با یکدیگر		

با احتساب اشتراکات و غیر اشتراکات، ۴۵ رباعی از عالی شیرازی باقی مانده است.

۴-۱-۴. ماده تاریخها:

اشتراکات	تعداد ماده تاریخ	نسخه
مشابه	۲۴	«خ ۱»/«ب»/«ک»
۱۸ مورد با «خ ۱» ۱ مورد با «ت»/«ن» ۶ مورد با «ن» ۱ مورد منحصر به فرد	۲۶	«خ ۲»
۲۳ مورد با «خ ۱» ۱ مورد با «خ ۲»/«ت» ۶ مورد با «خ ۲» ۱ مورد منحصر به فرد	۳۱	«ن»
۹ مورد با «خ ۱» ۱ مورد منحصر به فرد	۱۰	«م»
۲۳ مورد با «خ ۱» ۱ مورد با «خ ۲»/«ن»	۲۴	«ت»
فاقد ماده تاریخ	---	«مد»/«تا»/«گ»
جدول شماره ۵: تعداد ماده تاریخ‌های نسخ در مقابله با یکدیگر		

با احتساب اشتراکات و غیراشتراکات، ۳۴ ماده تاریخ از عالی شیرازی باقی مانده است.

۵-۱-۴. هجوها و لطایف:

اشتراکات	تعداد هجویات و لطائف	نسخه
مشابه	۸	«خ ۱»/«ب»/«ک»
۶ مورد با «خ ۱»/«خ ۲»/«ت»/«ک»/«ب» ۱ مورد مشترک با «خ ۱»/«خ ۲»/«ک»/«ب»	۷	«ن»

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۶ مورد با «خ ۱» / «ت» / «ن» / «ک» / «ب»	۹	«خ ۲»
۱ مورد با «خ ۱» / «ک» / «ن» / «ب»		
۲ مورد منحصر به فرد		
۶ مورد با «خ ۱» / «خ ۲» / «ن» / «ک» / «ب»	۶	«ت»
فاقد هجویات و لطائف	---	«م» / «مد» / «تا» / «گ»
جدول شماره ۶: تعداد هجویات و لطائف نسخ در مقابله با یکدیگر		

۴-۱-۶. معماً و لغز:

اشتراکات / توضیح	تعداد لغز و معماً	نسخه
مشابه	۱۱	«خ ۱» / «ن» / «ت» / «ب» / «ک»
۱ مورد با «خ ۱» / «خ ۲» / «ن» / «ت» / «ک» / «ب» در «خ ۲» از سه بیت آن، دو بیت کتابت شده است.	۱	«خ ۲»
فاقد ماده تاریخ	---	«م» / «مد» / «تا» / «گ»
جدول شماره ۷: تعداد معماً و لغز نسخ در مقابله با یکدیگر		

۴-۱-۷. یک قطعه:

به مطلع «امروز پیرزال کریهی دچار شد» در نسخه‌های «خ ۱» / «خ ۲» / «ت» / «ب» / «ک» / «ن» موجود است.

۴-۲. محاسن و معایب نسخه‌ها

به سبب تعیین و تبیین ملاک حُسن عیب نسخه‌ها نسبت به یکدیگر، می‌توان تفاوت بین نسخه‌ها را در چنین

مواردی تقسیم کرد:

۴-۲-۱. آغاز و انجام:

نسخه‌های «خ ۱» / «خ ۲» / «ت» / «ن» / «ب» / «تا» آغاز و انجام دارند، با ذکر این نکته که «تا» فقط دارای غزلیات است، نسخه «ک» از بخش قصاید به بعد را دارا و بی انجام است. نسخه «م» آغاز دارد، ولی انجام ندارد. نسخه‌های «گ» / «مد» نیز بی آغاز و انجام و فقط شامل بخشی از غزلیات اند.

۴-۲-۲. زمان کتابت، کاتب:

نسخه‌های «خ ۱»/«تا» تاریخ کتابت به سال دارند و کاتب نیز معلوم است. در نسخه «خ ۲» نام کاتب نوشته شده است، اما تنها روز و ماه کتابت مشخص است و سال کتابت درج نشده، اگرچه که در شناسنامه نسخه، قرن ۱۲ هـ. ق. ذکر شده است. نسخه «ن» به جهت اینکه چاپ سنگی است، نیز تاریخ چاپ دارد. در نسخه‌های «ت»/«ک»/«گ»/«مد»/«ب» سال یا قرن کتابت مشخص، ولی کاتب نامعلوم است. در نسخه «م» تاریخ کتابت ندارند و کاتب نیز معین نیست.

۴-۲-۳. جامعیت:

نسخه‌های «خ ۱»/«خ ۲»/«ت»/«ب»/«ن»، از جهت دارابودن تمامی قوالب، جامعیت دارند. نسخه «تا» نیز تنها شامل غزلیات می‌شود و نسخه «م» نیز شامل غزلیات، قصاید و تعدادی ماده تاریخ است. نسخه‌های «گ»/«مد» نیز به جهت بی‌آغاز و انجام‌بودن و نسخه «ک» به جهت بی‌انجام‌بودن و نداشتن غزلیات، جامعیت ندارند.

۴-۲-۴. خوانایی:

نسخه‌های «خ ۱»/«خ ۲»/«ب»/«ت»/«ن»/«ک»/«تا» دارای رسم‌الخطی مناسب و خوانا، که در این میان، به ترتیب «ن»/«تا»/«ت»/«خ ۱» نسبت به سایر نسخه‌ها شیواتراند. نسخه «م» رسم‌الخطی آزردهنده و در بسیاری موارد، ناخوانا دارد. نسخه «مد» نیز به نسبت با «م» وضعیت بهتری در خوانش دارد. نسخه «گ» به دلیل آسیب‌دیدگی نسخه، خوانایی نسبتاً دشواری دارد.

۴-۲-۵. صحت کتابت:

نسخه «خ ۱»/«ت»/«ب»/«خ ۲» نسبت به سایر نسخه‌ها صحت نگارشی و ویرایشی بهتری دارند. نسخه «ن» باینکه چاپ سنگی است، در موارد قابل توجهی صحت کتابت در آن رعایت نشده است. نسخه «ک» نیز وضعیت نسبتاً قابل قبولی از این جهت دارد. نسخه «م» در بسیاری موارد دچار سهل‌انگاری و عدم دقت کاتب شده است و در بسیاری موارد عبارات مغلوط، ناخوانا و خط‌خورده کتابت شده‌اند. نسخه «مد» رسم‌الخط نسبتاً خوانا و تعداد اغلاط نگارشی و ویرایشی کمی دارد. نسخه «گ» نیز به رغم آسیب‌دیدگی، اغلاط فراوانی ندارد.

۴-۲-۶. تعداد اشعار:

با توجه به معرفی اشعار در ده نسخه این پژوهش، تعداد اشعار در هریک از نسخه‌ها در جدول شماره ۸ می‌آید.

مجموع	قطعه	لغز و معما	ماده تاریخ	رباعی	قصیده	غزل	قالب
۵۴۰	۱	۱۱	۲۴	۳۸	۵	۴۶۱	«خ ۱»
۳۹۴	۱	۱	۲۶	۲۹	۶	۳۳۱	«خ ۲»
۴۲۵	۱	۱۱	۲۴	۳۳	۶	۳۵۰	«ت»
۵۱۱	---	---	۱۰	---	۵	۴۹۶	«م»

۵۱۰	۱	۱۱	۳۱	۴۱	۵	۴۲۱	«ن»
۵۳۵	۱	۱۱	۲۴	۳۸	۵	۴۵۶	«ب»
۳۲۵	---	---	---	---	---	۳۲۵	«تا»
۳۶۵	---	---	---	---	---	۳۶۵	«مد»
۲۱۸	---	---	---	---	---	۲۱۸	«گ»
۷۵	۱	۱۱	۲۴	۳۵	۴	---	«ک»
۶۳۵	۱	۱۱	۳۴	۴۱	۶	۵۴۲	مجموع نهایی

جدول شماره ۸: تعداد تمامی اشعار در نسخه‌ها

با توجه به جدول، مجموع اشعاری که از عالی شیرازی در ده نسخه معرفی شده بجامانده است، ۶۳۵ شعر است.

۷-۲-۴. وجود حواشی و یادداشت‌ها در حاشیه نسخه‌ها:

در حاشیه نسخه‌های «خ ۱»/«م»/«ب»، اشعار عالی شیرازی نوشته شده است. در نسخه «ن» نیز در برخی صفحات و برای بعضی عبارات توضیحات و معانی نوشته شده است. در نسخه «ب»/«تا»/«مد»/«گ»/«ت»/«خ ۲»/«ک» حاشیه‌ای نوشته نشده است.

۳-۴. تصحیف‌های نابجا:

آوردن تمامی اغلاط املایی و تصحیف در اینجا امکان‌پذیر نیست، لیکن نمونه‌وار برخی از این اشتباهات در کتابت نسخه‌ها آورده شده است.

«خ ۱»/«ت»/«ن»/«ب»/«مد»/«تا»: «عقل را دیوانه کرد اندیشه تدبیر ما»، که در «م» به جای عقل «عشق» آمده است، که بوضوح خطاست.

«خ ۱»/«۲»/«ت»/«ب»/«ن»: «حیوتی ان احیایی براج الوصل فابذلها»، که به جای «فابذلها» در «ن»: «فابذلها»، در «مد»: «فاندلها» و در «م»: «فاندلها» کتابت شده، که در دو خطای تصحیف نخست، معنادهی نامناسب و سومی بی‌معناست.

«خ ۱»/«ت»/«ب»/«م»/«تا»: «چنان که بر ز شکوفه‌ست نوبهاران را»، که در «ن» «برگ شکوفه‌ست» و در «مد» «پر ز شکوفه‌ست» کتابت شده، که اولی از جهت معنایی و دومی از جهت دستوری خطاست.

«خ ۱»/«۲»/«ت»/«ن»/«گ»/«م»/«تا»: «خونی جوش بهار از جلوه‌ات بیدادها»، که در «مد»، «خوبی» آمده است، که با توجه به فضای مضمونی اشتباه است.

«خ ۱»/«۲»/«ت»/«ب»/«گ»/«مد»/«م»: «چون به بستانش بر زد ذوق نوای عندلیب»، که در «ن» و «تا»

«چون شبانش می‌برد...» آمده، که از جهت معنا و مفهوم اشتباه است.

«خ ۱» / «خ ۲» / «ت» / «ن» / «ب» / «گ» / «مد» / «م»: «خون دل از دیده‌ام جوشید و بی‌تابانه ریخت»، که در «تا»، «خون دل از دیده‌ام جوشید و...» کتابت شده که به جهت بلاغی و دستوری اشتباه است.

«گ» / «م» / «تا»: «وصال مصطفوی و فراق بولهبی ست»، که در «خ ۱» / «ب» / «مد» / «وصال مصطفی است و...»، و در «ن» / «مطقی (؟)» کتابت شده، که هر دو غلط‌اند.

«خ ۱» / «ت» / «ن» / «ب» / «گ» / «مد» / «م» / «تا»: «تا چمن بوی تو را ضامن تاوان شده است»، که در «خ ۲»، ... ضامن از جان...» کتابت شده که اشتباه است.

۴-۴. تصحیف‌های بجا:

در برخی اشعار، برای یک‌بیت یا مصراع، جایگزین دیگری کتابت شده، که آن نیز درست است. مانند:

در «خ ۱» / «ب»: «گرمی معشوق باید عاشق دیوانه را / تا نسوزد شمع، آتش کی زند پروانه را؟» که در «ت»: «حُسن و عشق از یک‌دگر پیدا کند جانانه را / جلوه هستی ز هم باشد درخت و دانه را» و «تا»: «ره‌ندادم در دل از پاس وفا بیگانه را / از شرار سنگ بت آتش زدم بتخانه را» کتابت شده، که هر دو بیت دیگر نیز درست و معنادارند.

در «خ ۱» / «ت» / «ن» / «ب» / «مد» / «تا»: «عقل را دیوانه کرد اندیشه تدبیر ما»، که این مصراع در «گ» / «عاقلان دیوانه‌گشتند از غم تدبیر ما» آمده که معنادار است.

در «خ ۱» / «خ ۲» / «ب» / «مد» / «تا»: «دزد ز شمیم تو اگر باد نفس را»، که در «ت» / «ن» / «گ» / «م»: «دزد چو نسیمی ز شمیم تو نفس را» آمده که این نیز درست است.

در «خ ۱» / «خ ۲» / «ت» / «ن» / «ب» / «مد»: «شکر خداست میوه باغ بیان ما / برگ شکوفه است زبان در دهان ما»، که در «م»: «وصف جمال اوست سراسر بیان ما / برگ گلی شده ست زبان در دهان ما» آمده، که این نیز معنای - دهد.

در «خ ۱»: «نظاره جمالش؟ چشم که تاب دارد؟ / از روی رحم، دلبر بر رخ نقاب دارد»، که در «ت»: «نشان نوشت مکتوب، قاصد شتاب دارد / دادم پیام آهی، این هم جواب دارد» آمده، که بامعنا و خوش‌مضمون است.

در «خ ۱» / «خ ۲» / «ب» / «مد» / «م»: «با رخ و زلف تو کارست، چه می‌باید کرد؟ / آفت از لیل و نهارست، چه می‌باید کرد؟»، که در «ن» / «گ»، مصراع نخست این بیت «فتنه از چشم نگارست» آمده، که هر چند رجحان ندارد، اما بی‌معنی نیز نیست.

موارد دیگری نیز از این دست در نسخه‌ها وجود دارد، که به همین مقدار بسنده می‌شود.

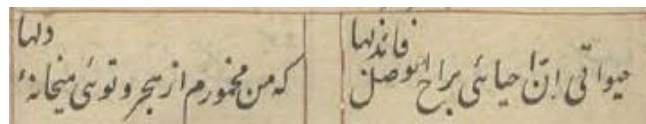
۵. تحلیل نسخه‌شناسی تطبیقی:

در این بخش، مقایسه‌های تحلیلی عمیق‌تری انجام شده است، تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

الف) کدام نسخه‌ها به هم شبیه‌اند؟ آیا این نسخه‌ها از یک نسخه اولیه مشترک گرفته شده‌اند؟ بررسی‌های انجام شده نشان داده است که نسخه‌های «ب»/«مد»/«ک» بر مبنای استدلال‌های زیر از نسخه «خ ۱» الگو گرفته و کتابت شده‌اند:

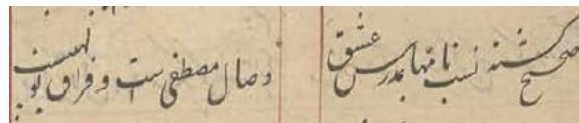
الف) ترتیب اشعار در «ب»/«مد»/«ک» با «خ ۱» یکسان است.
ب) «خ ۱» در سال ۱۱۱۰ ه.ق. درست در زمان حیات عالی شیرازی کتابت شده است.
پ) تاریخ کتابت «ک» و «مد» پس از «خ ۱» است، همچنین به‌رغم اینکه در شناسنامه «ب» تاریخ کتابت قرن ۱۲ ه.ق. گفته شده است، اما ظاهر رسم الخط «ب» نشان از متأخر بودن آن نسبت به «خ ۱» دارد.
ت) کلماتی که در «ک» حتی در عناوین اشعار کتابت شده است، دقیقاً مانند «خ ۱» است.
نمونه‌هایی چند از این تطابق‌ها اینگونه است:
«حیوتی ان احیایی براح الوصل فابذلها»

حیوتی ان احیایی براح الوصل فابذلها
که من محمودم از بحر و تویی میخانه دلها

بالا: «خ ۱» / پایین: «ب»

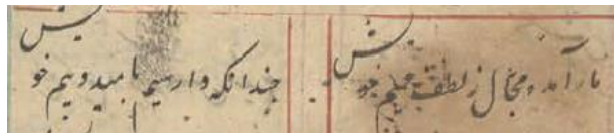
«وصال مصطفی است و فراق بولهبی ست»

وصال مصطفی است و فراق بولهبی ست
صحیح‌کننده نسبت با ما بیدرس عشق

بالا: «خ ۱» / پایین: «ب»

«مارا مده مجال ز لطف عمیم خویش»

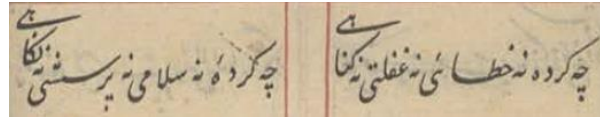

مارآده مجال ز لطف عمیم خویش چندانکه وارهم باسید و هم خویش

بالا: «خ ۱» / پایین: «ب»

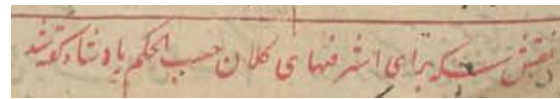
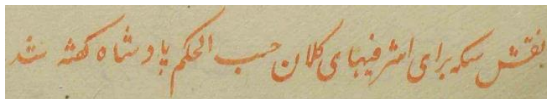
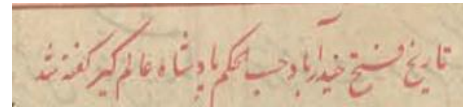
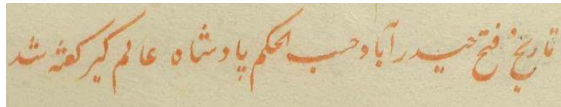
«چه کرده نه خطایی نه غفلتی نه گناهی»

چه کرده نه خطایی نه غفلتی نه گناهی
چه کرده نه سلامی نه پرستی نه گناهی

بالا: «خ ۱» / پایین: «ب»

یا فی المثل این دو عنوان یکسان به‌مانند سایر عناوین در «خ ۱» و «ک»، که در سایر نسخه‌ها به‌گونه دیگری کتابت شده است:

همچنین در بررسی‌ها، معلوم شد، که «تا» نیز از روی «ن» کتابت شده است؛ زیرا:
۱) کلمات و عبارات در «تا» دقیقاً به‌شیوه «ن» کتابت شده، که در هیچ نسخه دیگری اینگونه ضبط نشده است.
۲) تاریخ کتابت «تا» (۱۳۴۴ ه. ق.) پس از نسخه چاپ سنگی «ن» (۱۳۱۲ ه. ق.) است. تصاویر هر دوی این موارد در بخش ضمایم آمده است.

ب) کدام نسخه معتبرتر است؟ با توجه به آنچه در مورد نسخه‌ها معرفی و تحلیل شد، اگر مجموع دلایل «آغاز و انجام»، «تاریخ کتابت»، «کاتب مشخص»، «جامعیت»، «خوانایی»، «صحت کتابت» و «تعداد اشعار» در نظر گرفته شود، معتبرترین و اساسی‌ترین نسخه دیوان نعمت‌خان عالی شیرازی نسخه «خ ۱» می‌باشد.

۱-۵. تحلیل چگونگی تأثیر تفاوت‌های متنی بر تصحیح نهایی دیوان:

با توجه به نسخه‌های معرفی شده از دیوان نعمت‌خان عالی شیرازی، انتخاب شیوه تصحیح به‌گونه‌ای که نسخه‌ای را به عنوان اساس در نظر گرفته و سایر نسخ را با آن مقابله دهند، و تفاوت‌ها در پاورقی ذکر شود، اگرچه شیوه‌ای لازم

است، اما کافی نمی‌نماید. چنانکه نویسندگان این پژوهش که خود تصحیح این دیوان را برعهده‌داشته و به‌انجام رسانده‌اند، در مواردی، در نسخه‌ی اساس یعنی «خ ۱» با مواردی مواجه شدند، که درست نمی‌نمود. لذا، نمی‌توان نقطه‌اتکا را در تصحیح تمام و کمال در گرو مبنای قراردادن نسخه‌ی اساس در نظر گرفت، بلکه بهترین شیوه در تصحیح دیوان عالی شیرازی، شیوه‌ی علمی-انتقادی با در نظر گرفتن نسخه‌ی اساس است. به‌عبارت ساده‌تر، تفاوت‌های متنی بجا و صحیح موجود در نسخ دیوان این شاعر، هریک در جای خود، باید مورد توجه قرار گیرد و در پاورقی ذکر شود.

۶. نتیجه‌گیری

بر پایه‌ی بررسی تطبیقی نسخه‌ها، می‌توان نسخه‌ی «خ ۱» را معتبرترین و اساسی‌ترین نسخه‌ی موجود از دیوان عالی-شیرازی دانست. این نسخه با ویژگی‌هایی چون: «داشتن آغاز و انجام کامل»، «تاریخ دقیق کتابت: ۱۱۱۰ ه.ق. (در زمان حیات شاعر)»، «کاتب مشخص»، «جامعیّت (درب‌گیرنده همه‌ی قالب‌های شعری)»، «رسم‌الخط مناسب و خوانا»، «صحت نگارشی بالا»، و «بیشترین تعداد اشعار نسبت به دیگر نسخه‌ها»، از اعتبار علمی بالایی برای تصحیح دیوان برخوردار است و می‌تواند به‌عنوان نسخه‌ی اساس (base text) در تصحیح نهایی در نظر گرفته شود.

با این حال، تحلیل‌های دقیق‌تر نشان داد که در برخی موارد، دیگر نسخه‌ها مانند «ت»/«ب»/«ن»/«خ ۲»/«مد» خوانش‌هایی صحیح‌تر یا کامل‌تر نسبت به «خ ۱» ارائه می‌دهند. همچنین برخی از نسخه‌ها مانند «ب»/«مد»/«ک» با نسخه‌ی «خ ۱» هم‌ریشه و از آن رونویسی شده‌اند؛ و نسخه‌ی «تا» نیز برگرفته از چاپ سنگی «ن» است. این نسبت‌های انتقالی، ارزش تطبیقی این نسخه‌ها را در فرآیند مقابله افزایش می‌دهد.

از این‌رو، روش مطلوب در تصحیح نهایی، روش انتقادی، با تکیه بر نسخه‌ی اساس (خ ۱) است؛ بدین معنا که نسخه‌ی خ ۱ به‌عنوان محور قرار گرفته‌شده، اما در مواجهه با خوانش‌های مشکوک یا ناقص، از سایر نسخه‌ها برای اصلاح، ترمیم و تکمیل بهره‌برده شده است. در این فرآیند، تفاوت‌های مهم و قابل تأمل در پاورقی ذکر شده است، تا ضمن حفظ اصالت متن، اعتبار پژوهشی و شفافیت علمی نیز حفظ شود.

۱-۶. پیشنهادات پژوهشی و تصحیحی

۱) توجه همزمان به ارزش‌های نسخه‌شناختی و ویژگی‌های متنی: در تصحیح متون فارسی، نباید صرفاً به یک-نسخه (even) - اگر کهن یا کامل باشد - اتکا کرد، بلکه باید به «روابط بین نسخه‌ای»، «میزان تأثیرپذیری»، و «صحت نگارش» در هر نسخه نیز توجه داشت.

۲) ارزش‌های نسخه‌شناختی مجموعه: نسخه‌ی «ن» اگرچه قدمت چاپ دارند، اما دارای اغلاط قابل توجه است و باید در روند تصحیح به این موارد دقت داشت. نسخه‌ای مانند «م» اگرچه دارای اشعار فراوان است، اما از نظر صحت کتابت دچار ضعف است. نسخه‌هایی با رسم‌الخط دشوار (مانند «م») یا آسیب‌دیده (مانند «گ») همچنان حائز اهمیت تاریخی و زبان‌شناختی اند و می‌توانند در مطالعات نسخه‌شناختی مورد استفاده قرار گیرند.

۳) لزوم فراهم آوردن نسخ انتقادی چندسطحی: پیشنهاد می‌شود برای پژوهش‌های آتی، نسخه‌ای انتقادی در

دو سطح تهیه شود: الف) «نسخه علمی انتقادی» با گزارش کامل اختلاف نسخه‌ها؛ ب) «نسخه بازنویسی شده مخاطب‌محور» برای خواننده عمومی با زبان و رسم‌الخط روان؛ پ) ضرورت پیوستن حواشی و یادداشت‌های نسخه‌ها به متون: الحاق حاشیه‌نویسی‌های سه نسخه «خ ۱»/ «م»/ «ب» از آن جهت که در بردارنده اشعار عالی-شیرازی‌اند، در متن اصلی ضرورت دارد. ت) «گسترش دامنه پژوهش نسخه‌شناختی به حوزه‌های زبان‌شناسی تاریخی، سبک‌شناسی و نسخه‌شناسی تطبیقی» نیز می‌تواند راهگشای مطالعات گسترده‌تر در حوزه ادب فارسی و تاریخ نگارش باشد.

در مجموع، تصحیح علمی دیوان نعمت‌خان عالی‌شیرازی نیازمند «ترکیب روش‌های سنتی و نوین نسخه‌شناسی»، «توجه به تفاوت‌های محتوایی نسخه‌ها»، و «لحاظ کردن ارزش‌های زمینه‌ای و کتاب‌شناختی» در فرآیند گزینش و تحلیل نسخه‌هاست. این مسیر، هرچند پرزحمت، راهی مطمئن به سوی بازسازی دقیق‌تر میراث ادبی فارسی خواهد بود.

عدم تعارض منافع

نویسندگان این مقاله تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

۷. منابع و مآخذ:

۱. آرزو، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۸۵)، مجمع‌التفایس، تصحیح: میرهاشم محدث، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی: تهران.
۲. آزادبلگرامی، میرغلامعلی (۱۳۹۳)، تذکره سرو آزاد، تصحیح: میرهاشم محدث، سفیر اردهال: تهران.
۳. اختر هوگلی، قاضی محمدصادق خان (۱۳۹۲)، تذکره آفتاب عالم‌تاب، تصحیح: مریم برزگر، جلد دوم، سفیر اردهال: تهران.
۴. ایمان، رحم‌علی خان (۱۳۸۶)، منتخب اللطائف، تصحیح و توضیح: حسین علیزاده، مهدی علیزاده، طهوری: تهران.
۵. حسینی سنبهلی، میرحسین دوست (۱۲۹۲ هـ. ق.)، تذکره حسینی، نسخه چاپ‌سنگی، نول‌کشور: کانپور.
۶. خوشگو، بندربن داس، سفینه خوشگو، نسخه خطی، کتابخانه مجلس، تهران، تاریخ شماره نسخه: ۴۰۳، ۱۲۶۸ هـ. ق.
۷. خوش‌نظر، حکیمه (۱۳۹۲)، «معرفی انتقادی نسخه خطی وقایع نعمت‌خان عالی‌شیرازی، علامه (نشریه پژوهش‌های ادبی و متون)، شماره ۴۲، صص. ۸۹-۱۰۴.
۸. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ویراستار: مجتبی درایتی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران: تهران.
۹. رستمی، عباس؛ صحن، احمد و مظفریان، فرزانه (۱۴۰۴)، معرفی، نقد و بررسی نسخ خطی دیوان صحبت لاری، پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، دوره چهارم، شماره ۱، صص ۷۱-۱۱۴.
۹. شفیق، لچمی نرائن (۱۹۷۷ م.)، شام غربیان، ویرایش: محمد اکبرالدین صدیقی، انجمن ترقی اردو: کراچی.

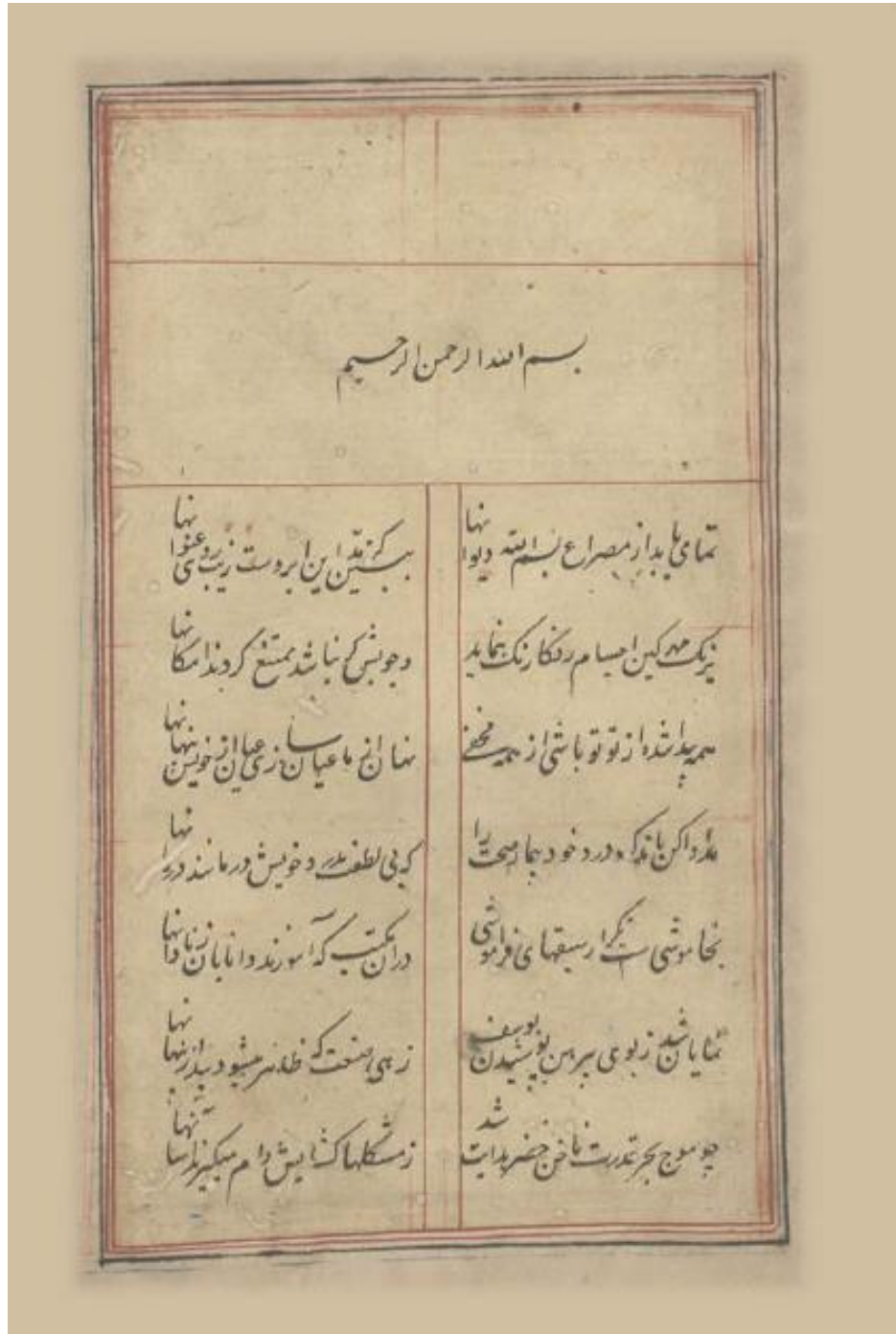

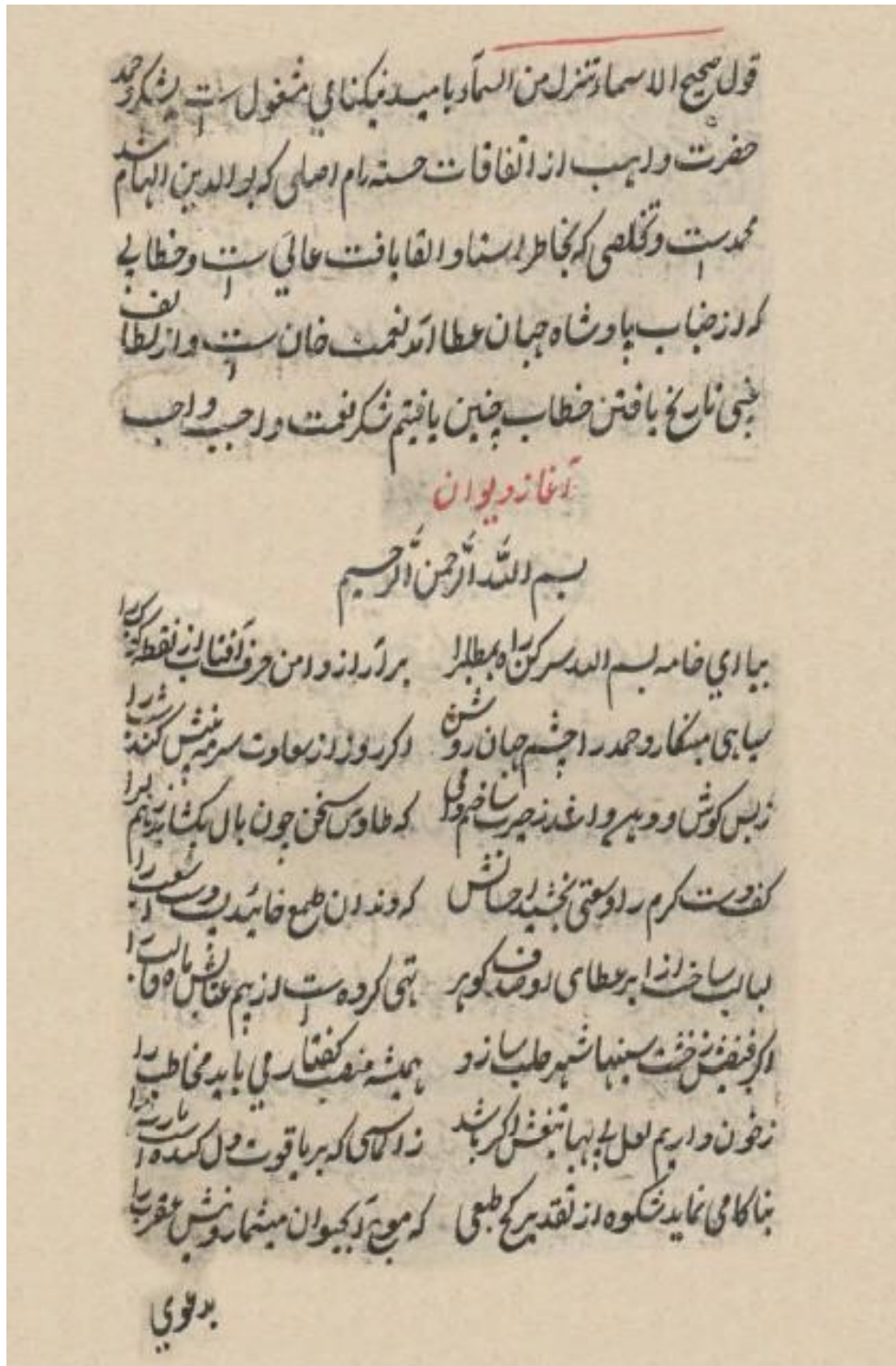
۱۰. عالی شیرازی، نعمت‌خان (۱۸۹۴ م.)، دیوان اشعار، نسخه چاپ‌سنگی، نول کشور: کانپور.
۱۱. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی. تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره ۲۳۳۴۶، ۱۲۱۵ ه.ق. .
۱۲. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، دوشنبه، کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، شماره ۱۱۲۰، ۱۳۴۴ ه.ق. .
۱۳. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی. لکهنو، کتابخانه مدرسه الواعظین، شماره میکروفیلم نور ۴۵۳، قرن ۱۳ ه.ق. .
۱۴. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، آکسفورد، کتابخانه بادلین، شماره Ouseley MS 255، قرن ۱۲ ه.ق. .
۱۵. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، پتنا، کتابخانه عمومی خدابخش، شماره HL No.587، ۱۱۱۰ ه.ق. .
۱۶. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، پتنا، کتابخانه عمومی خدابخش، شماره HL No.588، قرن ۱۲ ه.ق. .
۱۷. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۷۹۴۴/۱، ۱۲۱۰ ه.ق. .
۱۸. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۱۴۰۴، بی تا.
۱۹. -----، دیوان اشعار، نسخه خطی، دهلی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (گنج‌بخش)، شماره ۹۴۰۱، میکروفیلم ۱۲۳۷، قرن ۱۲ ه.ق. .
۲۰. عبدالرشید، سرهنگ (۱۳۴۶)، تذکره شعرای پنجاب، اقبال آکادمی پاکستان: لاهور.
۲۱. عرفان رانهور، محمد (۱۳۸۶)، «نگاهی به شعر نعمت‌خان عالی شیرازی»، دانش (مجله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان)، شماره ۷۵، صص. ۴۵-۶۰.
۲۲. عسگری، رضا (۱۴۰۰)، «معرفی نعمت‌خان عالی شیرازی و سبک‌شناسی فکری و ادبی غزلیات وی با تکیه بر موتیف‌های طَبّی»، ماهنامه علمی-پژوهشی بهار ادب (سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی)، دوره ۱۴، شماره ۵۶، صص. ۹۱-۱۱۲.
۲۳. عظیم‌آبادی، حسین‌قلی‌خان (۱۳۹۱)، تذکره نثر عشق، تصحیح و تعلیقات: سیدکمال حاج‌سیدجوادی، میراث مکتوب: تهران.
۲۴. کبیری، شیرین؛ ساکی انتظامی، سعیده؛ استادمحمدی، جواد؛ دهقانی‌پور، حمیدرضا (۱۴۰۲)، «تجلی تمثیل در آموزه‌های تربیتی و اخلاقی اشعار نعمت‌خان عالی شیرازی»، تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، دوره ۱، شماره ۳، صص. ۷۹-۱۰۲.
۲۵. گوپاموی، محمد قدرت‌الله (۱۳۸۷)، تذکره نتایج‌الافکار، تصحیح: یوسف بیگ‌باباپور، مجمع ذخائر اسلامی: قم.
۲۶. مقبول، سیداحمد (۱۳۴۲)، شرح احوال و آثار و سبک نظم و نثر نعمت‌خان عالی شیرازی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۲۷. مؤمنی، فاطمه؛ سمیعی، امیر (۱۴۰۱)، «بررسی تحلیلی مباحث و اصطلاحات طب سنتی در مثنوی "من‌وسلوی" نعمت‌خان عالی شیرازی»، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای ادبیات و پزشکی سنتی، دانشگاه آزاد اسلامی، شماره ۴، صص. ۱۱۳-۱۳۶.
۲۸. والهداغستانی، علیقلی‌خان (۱۳۹۰)، تذکره ریاض الشعرا، تصحیح، مقدمه و فهرست‌ها: ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: تهران.

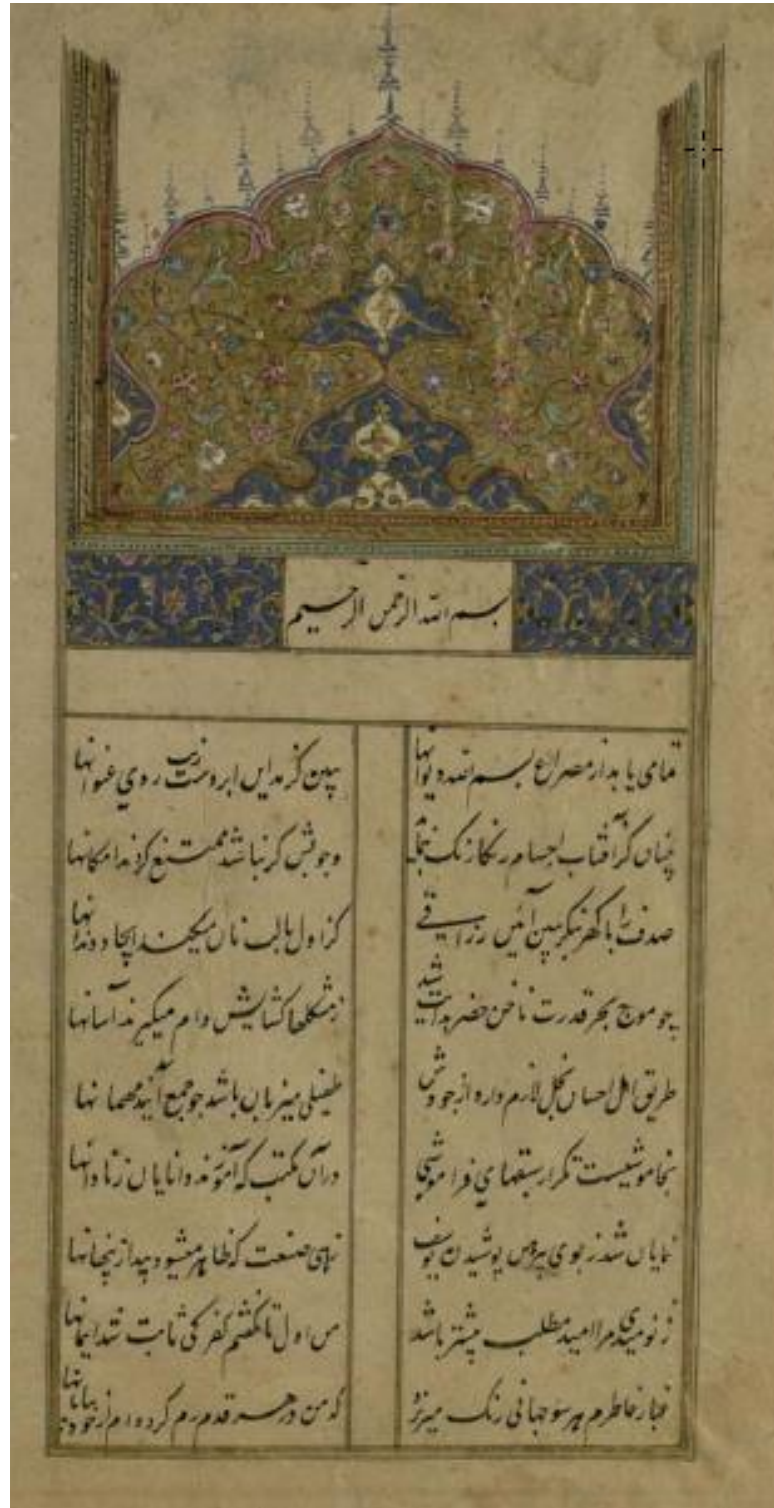
۸. ضمائم:

نمونه تصویر نسخه‌ها:

تصویر نسخه‌های «خ ۱» (بالا) و «خ ۲» (پایین)

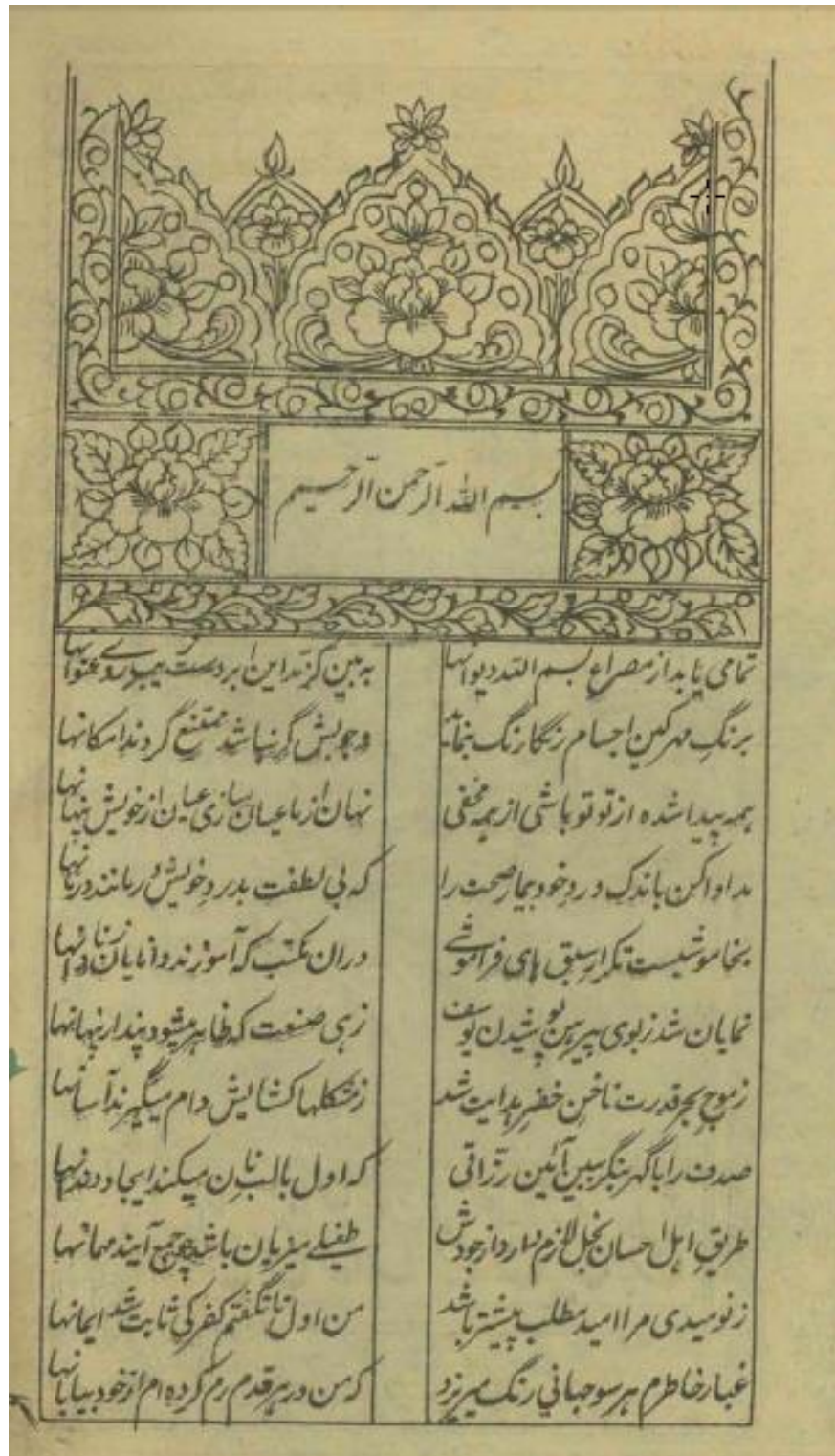

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تمامی باید از مصراع بسم‌اند و یوا	بسیار گزیده این بروست نریب و بی‌نما
برنگ نریکین و جو صفت نکند	و جویش کرنیاشد تمسح کرده اند امکا
هر چند شسته‌اند تو باشی از مرغی	نهان از ما عیان ساری میان از زنجیر
نه در کن بنگر که خود پاره صفت	که بی‌ظنند و هر چه پیش خدا در
در خاوشی است بکار استقایی خرد	در آن کتب گفته‌اند و بی‌سختی
نمایان شده ز روی پروردگار	زهی صندت که ظاهر شود پیر از پیر
چو سحر گوید درت ناخن خرد	ز شعله کاشایش دام بگیرد آسما
صفت را با کز نگرین آینه زانی	که اول بالابو یکن ایجا دونه
طریق مطلق صفت کفرم هدا بود	طنیلی زنیان باشد جو جمع آینه‌ها
نوشته‌ای در هر خطی است	همه اول ز کفتم کفری تا جرت
خبر خاطر هم بر سر خطی ز کجی	که من هر چه درم کرده و تم

تصویر نسخه‌های «ت» (بالا) و «ب» (پایین)

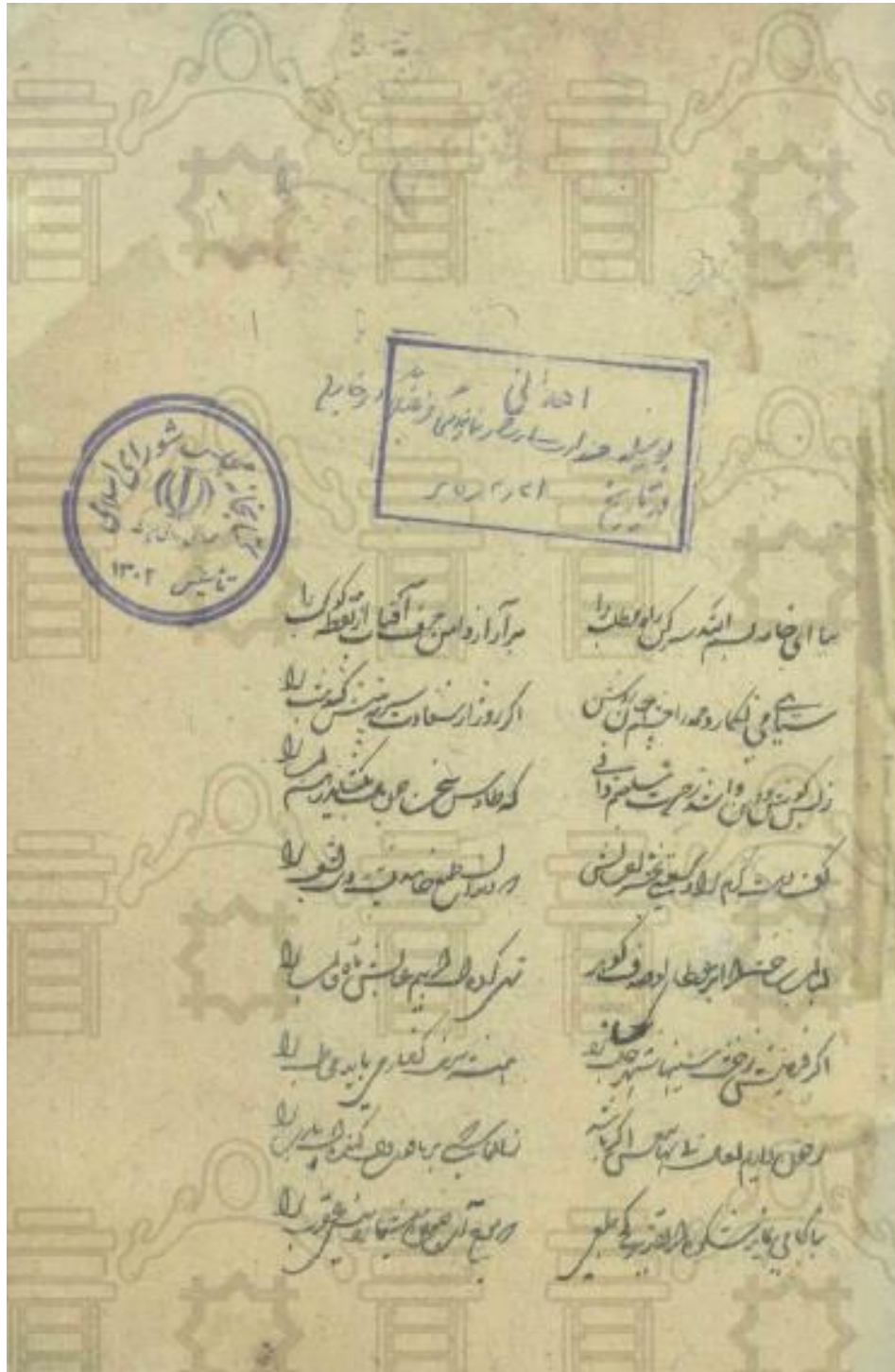

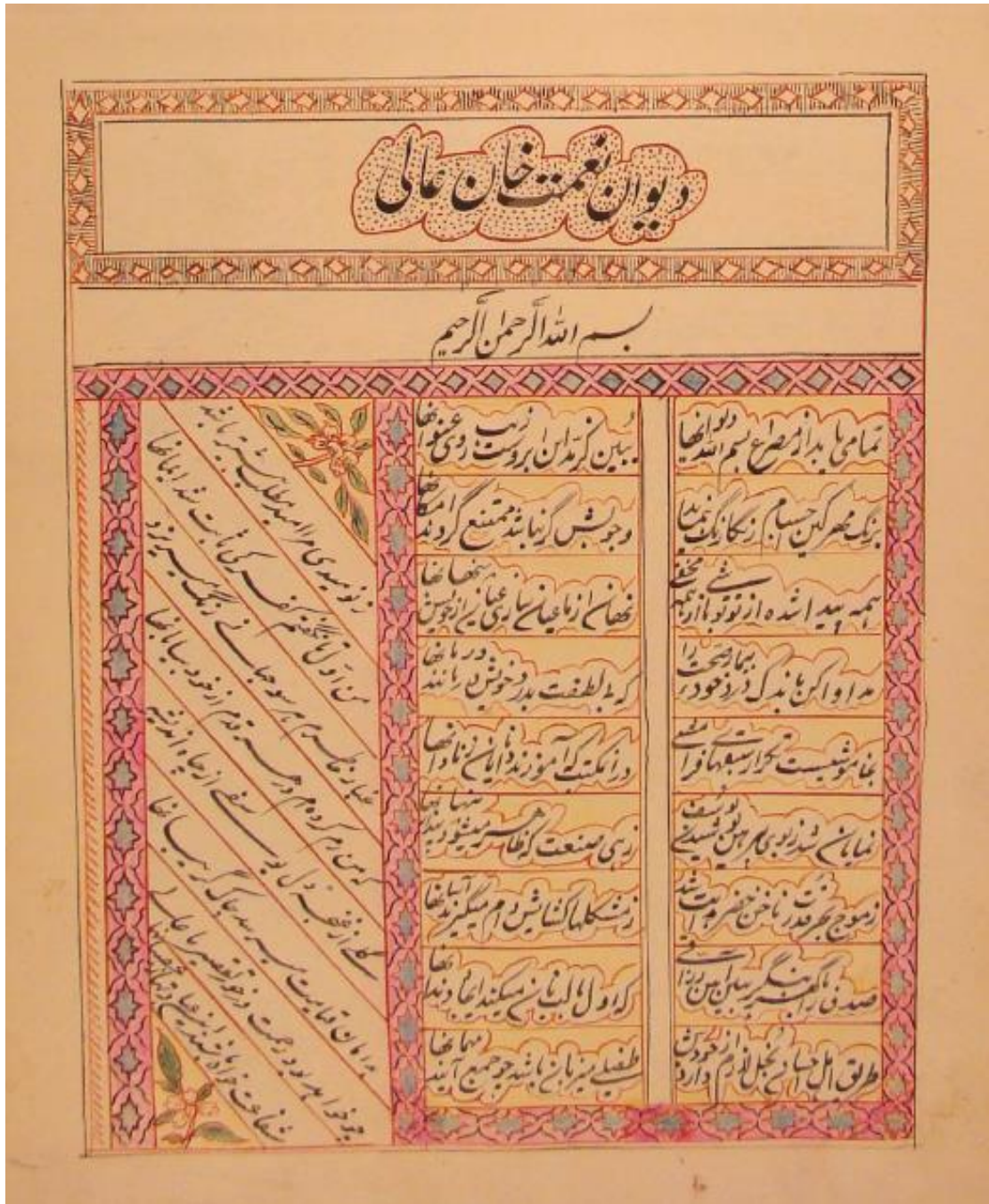
مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

تصویر نسخه‌های «ن» (بالا) و «م» (پایین)

تصویر نسخه‌های «تا» (بالا) و «مد» (پایین)

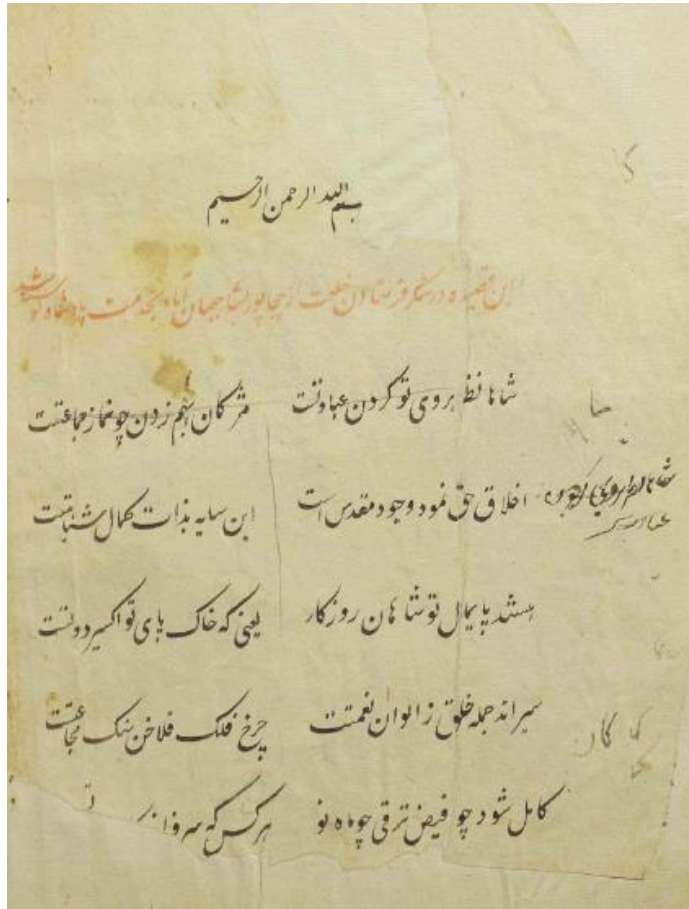

مطالعات

مقالات علمی

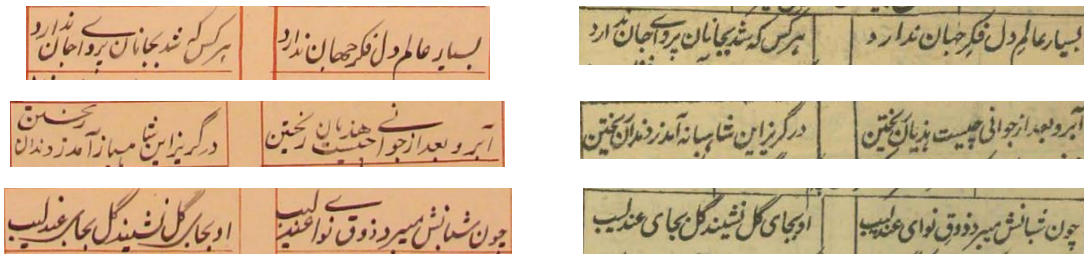
اخبار و گزارشها

تصویر نسخه‌های «گ» (بالا) و «ک» (پایین)

نمونه‌مشابهت «تا» با «ن»

راست: «ن» و چپ: «تا»

تاریخ کتابت «خ»

«کتابه فقیر محمد حسین

غفر له سنه ۱۱۱۰»

تاریخ کتابت «ن» و «تا»

